

Теорії тлумачення правових норм

(юридична природа та підходи до тлумачення правових норм)

С. З. Опотяк

здобувач кафедри теорії та історії держави і права Львівського державного університету внутрішніх справ МВС України

Розглядаються теорії, характерні ознаки і сутність тлумачення правових норм. Аналізуються погляди відомих вчених теорії та філософії права, обґрунтовується необхідність вивчення теорій тлумачення

правових норм для їх подальшого розвитку і впливу на практичну діяльність інтерпретатора.

Ключові слова: поняття тлумачення правових норм, теорії тлумачення правових норм, характерні ознаки тлумачення правових норм.

Рассматриваются теории, характерные особенности и сущность толкования правовых норм. Анализируются мнения известных ученых теории философии права, обосновывается необходимость изучения теорий толкования правовых норм для их дальнейшего развития и влияния на практическую деятельность интерпретатора.

Ключевые слова: понятие толкования правовых норм, теории толкования правовых норм, характерные особенности толкования правовых норм.

The theories, characteristic features and essence of interpretation of legal norms are considered. The opinions of prominent scientists of legal theory and philosophy are analyzed, the necessity of study of theories of legal interpretation for further development and influence on practical activities of interpreters is proved.

Keywords: meaning of interpretation of legal norms, theories of interpretation of legal norms, characteristic features of interpretation of legal norms.

Вітчизняна теорія права до недавнього часу в основному обмежувалася формально-логічним аналізом правового матеріалу для його використання при реалізації правових норм. Це ще радянський підхід до тлумачення закону з метою в'яснення змісту тексту, наміру чи волі законодавця, і він зрозумілий та необхідний, але досить обмежений. Адже не дає можливості теорії права належним чином розвиватись та впливати на практичну юриспруденцію.

Сучасна юридична практика вимагає від теорії права постійного вдосконалення методології. Саме тому ми пропонуємо та підкреслюємо необхідність філософського осмислення підходів, поглядів і поняття тлумачення правових норм. Розширення понятійного апарату за допомогою звернення до основних теорій тлумачення норм права, що є світовим надбанням, дозволить не тільки глибше аналізувати правову базу, а й сприятиме розвитку інституту тлумачення правових норм. Вивчення теорій тлумачення має своєю метою поглиблення знань та розуміння суті у сфері тлумачення правових норм і реформування інтерпретаційної практики.

Перед тим, як розглянути основні теорії тлумачення права, варто підкреслити характерні ознаки цієї діяльності.

Питання поняття тлумачення правових норм пояснюється у різні способи, де визначальну роль відіграють текст та інтерпретатор. Це комплексний процес з'ясування справжнього змісту правової норми, що має певні особливості. Саме особливості процесу тлумачення зумовлюють множинність підходів до розуміння цього явища.

Першою характерною ознакою тлумачення правових норм є те, що текст інтерпретації – це діюче законодавче положення. Тлумачення тексту повинно, як правило, здійснюватись у межах послідовності, визначеної певною установою, та/або виходячи з певних звичаїв правової інтерпретації. Під час вибору методів та меж правової норми, що тлумачиться, беремо до уваги такі фактори, як пра-

вові терміни, презумпції, практику органів судової системи, історію прийняття законодавчого положення тощо.

До того ж, правові тексти мають виконувати певні завдання для регулювання суспільних відносин, що виступає другою характерною ознакою цього процесу. На відміну від звичайних текстів, правові положення видаються з певною метою і не є за своєю природою комунікативними (семантичними).

Третя характерна ознака – це прийняття рішення в результаті тлумачення правових норм, що є функцією інтерпретатора.

Виходячи з вищенаведеного, пропонуємо проаналізувати підходи до розуміння суті та поняття тлумачення правових норм з точки зору теорій тлумачення правових норм, розглядаючи такі проблеми, як природа інтерпретаційної діяльності, її об'єктивність або суб'єктивність.

Аналітична теорія

Дуже складно визначити, що насправді є аналітичною теорією тлумачення правових норм. Це не одна теорія, а зв'язка концепцій, які розроблені в межах т. зв. аналітичної філософії. Кожен, хто навіть опосередковано знайомий з цим філософським напрямком, може зазначити різноманітність методів, які використовуються, та проблем, які досліджуються аналітичними філософами. Висловом «аналітична філософія» позначають таку тенденцію сучасної філософії, в якій існує підвищена увага до способу висловлювання думки, до аналізу та уточнення значень і смислів [1].

Прийнято вважати, що лінгвістичний підхід у філософії був впроваджений на початку ХХ ст. разом із працями Б. Рассела «Принципи математики» (1910-1913 рр.) та Дж. Е. Мура «Принципи етики» (1903 р.). Ці автори символізують те, що отримало назву як два напрями аналітичної філософії. Б. Рассел відстоював формальний аналіз, а Дж. Е. Мур – «аналіз здорового глузду», що передувало «філософії звичайної мови».

На сьогодні суперечності між формальною та неформальною аналітичною філософією в основному подолані. Проте число різних методів, які використовуються т. зв. аналітичними філософами, зростає. Однак ми можемо виокремити деякі характерні підходи, що стоять практично за всіма аналітичними концепціями тлумачення правових норм. Формальний підхід саме до правових питань був запроваджений в 1950-х рр. з розвитком деонтичної логіки (логіка норм та нормативних понять). Такі автори, як Дж. Г. фон Райт, О. Бейкер, зробили перші спроби для розроблення формальних систем, що охоплюють поняття «обов'язок», «заборона», «дозвіл» тощо. Формальний підхід аналітичної правової філософії не обмежувався лише дослідженням логіки нормативних положень, а й досліджував такі питання, як проблеми нормативних систем та онтологію правових норм. Найвідоміше формулювання неформального аналізу відображене у пізній філософії Л. Вітгенштайма про філософію буденної мови і в «Концепції права» Х. Л. А. Харта [2, с. 359].

Найважливішим твердженням сучасної аналітичної філософії є те, що мова – це ключ до пояснення, тлумачення. Це засіб з'ясування змісту норми права. Наші думки цілком суб'єктивні, а мова виступає медіатором між мисленням та світом, що об'єктивні за своєю природою. Як наслідок, найбільш важливим припущенням аналітичної філософії є те, що мова об'єктивна. Тому процес інтерпретації не може бути чисто суб'єктивним.

Аналітична теорія тлумачення норм права використовує мову як основний спосіб пізнання, основною функцією у тлумаченні правових норм якої є посередництво між внутрішнім процесом мислення та зовнішньою формою вираження для практичної реалізації [3, с. 206].

Теорії аргументації

Розглядаючи тенденції наукових підходів до інституту тлумачення правових норм, вважаємо доцільним розглянути сучасні те-

орії аргументації, що розвинулись як альтернативні стосовно логічно орієнтованих поглядів, які розглядають нормативне мислення, застосовуючи методи природничих наук. Можна вказати щонайменше два джерела теорій аргументації. Перше: відродження античних видів риторики і діалектики. Друге: вони базуються на розрізненні Кантом практичного та теоретичного розуму. Кант розрізняв дві функції людського розуму: якщо чистий, або теоретичний, розум «визначає» предмет думки, то практичний розум покликаний «здійснювати», тобто робити моральний предмет.

Теорії аргументації зазвичай описують практичне судження, а теоретичне залишається для логіки та емпіричної епістемології. Найбільш важливі теорії аргументації ХХ ст. представлені науковцями Х. Перельманом, Т. Фівегом та Р. Алексі.

Ключовим поняттям нової риторики Х. Перельмана є концепція аудиторії. Саме аудиторія, до якої звертається результат тлумачення, виступає критерієм прийняття аргументу. Він розрізняє два види аудиторії – універсальну та особливу. Особлива аудиторія – це група людей, що оцінюють вагу аргументу. Універсальна аудиторія – це всі раціональні людські істоти. Поняття особливої аудиторії охоплює «практично-риторичний» аспект юридичної аргументації [4, с. 191].

Теорія Т. Фівега може бути названа «практично-риторична» і полягає в тому, що процес тлумачення орієнтований на проблему. З цієї ж причини зазначений процес не може описуватись загальними термінами, і не може бути цілком визначеної процедури, яка застосовується для вирішення окремих судових справ. Навпаки, судові справи (які включають багато питань правотлумачення) повинні розглядатися в особливий спосіб. Завданням судді або особи, що здійснює тлумачення, є відстоювання особливого рішення [5, с. 46].

Теорія правової аргументації Р. Алексі, на противагу вищезазначеній, може бути названа «процедурна». Центральною лінією те-

орії є демонстрація раціонального аргументування у практичній дискусії. Р. Алексі знаходить відповідь на це питання у розробленні критеріїв для «раціонального дискурсу». Будь-яке судження, міркування, що відповідає критеріям, можна назвати раціональним, і будь-яке рішення, яке прийняте відповідно до цього судження, можна також назвати раціональним [6, с.148].

Теорія аргументації не вбачає центральною проблемою тлумачення правових норм питання об'єктивності. Вона основну увагу приділяє проблемі обґрунтування інтерпретаційного рішення. Очевидно те, що тлумачення правових норм означає тлумачення тексту, яке стосується сфери практичного міркування. Тому завданням теорії аргументації є надання критеріїв раціонального інтерпретаційного рішення. Для теорії Р. Алексі інтерпретаційне рішення обґрунтовується в процесі аргументування, що веде до рішення, яке відповідає критеріям практичного судження. Для Х. Перельмана інтерпретаційне рішення є обґрунтованим і звідси – раціональним, якщо воно прийнятне для універсальної аудиторії.

Характерна відмінність тлумачення нормативно-правових норм – це тлумачення діючого закону, що здійснюється в межах, визначених власне законом. Тому інтерпретація правових норм – особливий випадок загального практичного дискурсу. Особливістю правової аргументації є нормативні правила, які обмежують її.

Закон – це практика аргументу [7, с. 259]. Теорії аргументації цілковито відображають мету тлумачення правових норм, оскільки покликані охоплювати суть практичного дискурсу, який відноситься до практичних питань, що обов'язково включають судження про намір, мету.

Герменевтика

Загальні закономірності змістовної інтерпретації смислу різних письмових текстів досліджує, як відомо, наука герменевти-

ка. Отож, не звертаючись до її положень і висновків, навряд чи можна просунутись у розвитку теорії тлумачення юридичних текстів, здобути нові знання й сформулювати обґрунтовані рекомендації щодо поліпшення правоінтерпретаційної діяльності [8, с.15].

Герменевтика – дуже давня теорія тлумачення, яка виникла в античні часи у трьох спеціалізованих версіях – біблійна, філологічна та правова герменевтика. Лише у XX ст. герменевтична правова теорія набула визначеного статусу в теорії та філософії права. Це було наслідком щонайменше двох різних факторів. По-перше, в IX ст. розпочалися дебати щодо методології в юриспруденції, які тривають до сьогодні, дебати, в яких представники всіх видатних шкіл та течій брали участь – з приводу природного та позитивного права. В процесі дебатов правова теорія герменевтики запропонувала власний методологічний підхід до права (він був одночасно альтернативним і відроджував інші концепції). По-друге, в IX ст. Ф. Шлеєрмахер та В. Дітлі запропонували ідею створення загальної філософії герменевтики, яка за своєю суттю повинна бути «методологією розуміння» для всіх гуманітарних дисциплін, включаючи юриспруденцію.

Герменевтика встановлює ряд епістемологічних правил, характерних для будь-якого процесу пізнання. Інша концепція – «онтологічна», перші нариси про яку зробив М. Хайдеггер, і яка була повністю розвинута Г. Г. Гадамером. Відповідно до цієї концепції, розуміння є основою для існування людей, і тому те, що заохочує пізнання, фундаментальне в природі. У цьому ключі герменевтика стає онтологією [9, с. 205].

У герменевтиці фундаментальне значення надане концепції розуміння, з якою прямо пов'язані три інші ключові поняття: передрозуміння, пояснення (інтерпретація) та застосування. Згідно з Г. Г. Гадамером, «герменевтична проблема» завжди охоплює три нерозривно поєднані моменти: розуміння (*subtilitas intelligendi*), пояснення (*subtilitas*

explicandi) та застосування (subtilitas applicandi). Розуміння реалізується через акт пояснення (тлумачення), суттю якого є застосування на практиці.

Одне з основних питань, адресованих герменевтичній теорії тлумачення – об'єктивність тлумачення. Відповідно до «методологічних» тверджень, наприклад, Ф. Шлеймахера або В. Дітлі, метою процесу тлумачення є встановлення суті певного тексту у спосіб, в який автор розумів його. Об'єктивність тлумачення пов'язана з труднощами знаходження «об'єктивного» значення цього тексту. Методологічна герменевтика надає низку критеріїв та методів, мета яких – забезпечення об'єктивних результатів процесу тлумачення.

Питання обґрунтування інтерпретаційного рішення тісно пов'язане з методами, які пропонує герменевтика. У випадку методологічної герменевтики психологічні методи використовуються для обґрунтування результатів. В онтологічній герменевтиці результат тлумачення обґрунтований, адже базується на індивідуальному розумінні, основою якого є раціональна, герменевтична інтуїція.

Теорія оригіналізму

Також виділяють таку теорію тлумачення правових норм, як оригіналістичну теорію. Оригіналізм охоплює ряд учень, які дотримуються того, що законодавчий текст на момент його створення має певне закріплене значення.

Найпоширенішими напрямками оригіналізму є інтенціоналізм та текстуалізм. Інтенціоналізм стверджує, що значення правової норми – це намір, який хотів донести законодавець до реципієнтів, а текстуалізм – що значенням норми є смисл власне закону, тобто той смисл, який він мав об'єктивно на час його прийняття. Інтенціоналісти беруть до уваги історію прийняття нормативно-правового акта, матеріали, законодавство часу прийняття норми. Текстуалісти ж вико-

ристовують закон ніби сам по собі, послуговуючись лише тлумачним словником, безвідносно до історичних та інших матеріалів, як таких, що не стосуються справи. Текстуалісти визначають лише ту волю, що безпосередньо зафіксована в тексті. Єдиним об'єктом тлумачення є текст. Текстуалізм викликає значну критику в літературі. До того ж, текстуалізм не враховує той факт, що буквальне тлумачення слів, на які він спирається, неодмінно є динамічним: мова постійно зазнає змін, що унеможливує забезпечення стабільності тлумачення [10, с. 144].

Теорія цільового тлумачення

Останнім часом спостерігається також зростання інтересу до цільового тлумачення (Г. Харт, А. Сакс, Р. Дворкін). Прихильники телеологічної школи виходять з того, що норма служить певній меті, виконує певні функції і тому повинна тлумачитись таким чином, щоб забезпечити їх досягнення та реалізацію.

Школи намірів і текстуалістів тяжіють до статичного тлумачення, натомість телеологічна школа є фактично динамічною.

Проекти цільового тлумачення Г. Харта і А. Сакса, а також «теорія цілісності права» Р. Дворкіна, переконують у необхідності тлумачення закону відповідно до цілей, що постійно змінюються, залишаючи все ж відкритими питання про те, як саме визначити зміст мети закону в соціально неоднорідному суспільстві [11, с. 119].

Враховання мети видання нормативно-правового акта в окремих випадках є досить важливим аспектом з'ясування справжнього змісту правової норми, що тлумачиться. Однак було б неправильно зводити завдання телеологічного права лише до виявлення цілі видання нормативного акта, адже мета самої норми права і ціль видання нормативного акта різні категорії і явища, хоча можуть збігатися чи пересікатися. Ціль видання акта відноситься до сфери законодавчої політики, до реалізації її завдань, програм та планів, які обумовлені певними со-

ціально-політичними умовами, актуальними на момент прийняття акта. Хоча правова норма і виникає в результаті дії всіх цих і низки інших неправових факторів, однак її мета – правова і стосується сфери правових цінностей. Щодо співвідношення мети видання акта і цілі норми права можна зауважити, що мета видання – практичне та обмежене реаліями часу вираження ціннісного змісту правової цілі норми права. Законодавство є важливим і ефективним засобом офіційно-владного визнання та практичного здійснення цінностей права. Тому підвищення ціннісно-правового рівня і якості законодавства – визначальний орієнтир його вдосконалення.

В окремих випадках сам законодавець вказує в тексті акта (в його преамбулі або в загальній частині) цілі або завдання його видання. В інших випадках мета видання акта виявляється шляхом відповідного осмислення його загальних положень, вивчення матеріалів про підготовку та прийняття акта і т. д.

Мета будь-якого явища, в тому числі й права, полягає в постійному розвитку витоків (суті, принципу) цього явища для повної реалізації цих витоків і досягнення досконалого стану.

В цьому значенні Арістотель, який приділяв багато уваги теологічному трактуванню права і держави, розглядав поліс (із пануванням загального закону та вільними і рівними громадянами) як реалізацію, обумовлену політичною природою людини, цілі досконалої політичної організації життя людей.

Отже, розглянувши основні теорії тлумачення правових норм, можна стверджувати, що:

Кожна з вищеописаних теорій тлумачення права має свої недоліки, зокрема, прихильники статичних теорій тлумачення не враховують ряд обставин, що змінюються і впливають на суть норми; натомість динамічне тлумачення знаходиться під загрозою перекручення змісту правової норми на користь певної особи під виглядом зміни відносин чи пошуку мети законодавця.

Однак дослідження основних теорій та підходів до тлумачення правових норм є необхідною складовою розвитку загальної теорії тлумачення і практичної реалізації приписів права загалом.

Кожна з наведених теорій тлумачення права дозволяє краще зрозуміти суть самого процесу інтерпретації і визначити шляхи та засоби вдосконалення діяльності тлумачення правових норм у сучасному суспільстві.

Література

1. Див. [Електронний ресурс]. Режим доступу: uk.wikipedia.org.
2. *Weinberger O.* Aufgaben Und Schwierigkeiten der Analytischen Rechtstheorie / Journal for General Philosophy of Science. – 1973. – 4 (2). – S. 356-367.
3. *Stroll A.* Twentieth Century Analytic Philosophy / Columbia University Press. – 2000. – P. 302.
4. *Perelman C.* First philosophies and regressive philosophy / Philosophy and Rhetoric. – 2003. – 36(3). – P.189-206.
5. *Viehweg T.* Topik und Jurisprudenz, 5. Aufl. – München. – 1974. – S. 213.
6. *Alexy R.* Rights, Legal Reasoning and Rational Discourse / Ratio Juris. – 1992. – 5 (2). – P.143-152.
7. *Paterson D.* Interpretation in Law / San Diego Law Review. – Vol. 42. – 2005. – P. 241-259.
8. *Рабінович П.* Правотлумачення і герменевтика (за матеріалами практики Конституційного Суду України) // Вісник Академії правових наук України. – 2006. – № 4 (47). – С. 13-22.
9. *Stelmach J.* Filozofia prawa, [w:] B. Szlachta [red.] / 23 Słownik społeczny. – Krakow. – 2004. – S. 333.
10. *Гончаров В.* Американська оригіналістична теорія тлумачення юридичних норм і сучасність / В. Гончаров // Право України. – 2010. – №1. – С.142-148.
11. *Dworkin R.* Comment / A matter of interpretation // Princeton University Press. – Princeton, New Jersey. – 1997. – P. 115-127.